

दशक पंधरावा

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

॥ श्रीमत् दासबोध ॥

दशक पंधरावा : आत्मदशक

समास पहिला : चातुर्य लक्षण

॥ श्रीराम ॥

अस्तित्मांशांचीं शरीरें । त्यांत राहिजे जीवेश्वरें ।

नाना विकारीं विकारे । प्रविण होइजे ॥ १ ॥

घनवट पोंचट स्वभावें । विवरोन जाणजे जीवें ।

व्हावें न व्हावें आघवें । जीव जाणे ॥ २ ॥

येकीं मागमागों घेणें । येकां न मागतांच देणें ।

प्रचीतीनें सुलक्षणें । ओळखावीं ॥ ३ ॥

जीव जीवांत घालावा । आत्मा आत्म्यांत मिसळावा ।

राहराहों शोध घ्यावा । परांतरांचा ॥ ४ ॥

जानवें हेंवडकारें जालें । ढिलेपणें हेवड आलें ।

नेमस्तपणें शोभलें । ट्प्टीपुढें ॥ ७ ॥

तैसेंचि हे मनास मन । विवेकें जावें मिळोन ।

ढिलेपणें अनुमान । होत आहे ॥ ६ ॥

अनुमानें अनुमान वाढतो । भिडेनें कार्यभाग नासतो ।

याकारणें प्रत्यये तो । आधीं पाहावा ॥ ७ ॥

दुसऱ्यांचें जीवीचें कळेना । परांतर तें जाणवेना ।

वश्य होती लोक नाना । कोण्या प्रकारें ॥ ८ ॥

आकल सांडून परती । लोक वश्यकर्ण करिती ।

अपूर्णपाणें हळु पडती । ठाई ठाई ॥ ९ ॥

जगदीश आहे जगदांतरीं । चेटकें करावीं कोणावरी ।

जो कोणी विवेकें विवरी । तोचि श्रेष्ठ ॥ १० ॥

श्रेष्ठ कार्ये करी श्रेष्ठ । कृत्रिम करी तो कनिष्ठ ।

कर्मानुसार प्राणी नष्ट । अथवा भले ॥ ११ ॥

राजे जाती राजपंथें । चोर जाती चोरपंथें ।

वेडें ठके अल्पस्वार्थें । मूर्खपणें ॥ १२ ॥

मूर्खास वाटे मी शहाणा । परी तो वेडा दैन्यवाणा ।

नाना चातुर्याच्या खुणा । चतुर जाणे ॥ १३ ॥

जो जगदांतरे मिळाला । तो जगदांतरचि जाला ।

अरत्रीं परत्रीं तयाला । काय उणें ॥ १४ ॥

बुद्धि देणें भगवंताचें । बुद्धिविण माणुस काचें ।

राज्य सांडून फुकाचे । भीक मागे ॥ १५ ॥

जें जें जेंथें निर्माण जालं । तें तें तयास मानलें ।

अभिमान देऊन गोविलें । ठाई ठाई ॥ १६ ॥

अवघेच म्हणती आम्ही थोर । अवघेचि म्हणती आम्ही सुंदर ।

अवघेचि म्हणती आम्ही चतुर । भूमंडळीं ॥ १७ ॥

ऐसा विचार आणितां मना । कोणीच लाहान म्हणविना ।

जाणते आणिती अनुमाना । सकळ कांहीं ॥ १८ ॥

आपुलाच्या साभिमानें । लोक चालिले अनुमानें ।

परंतु हें विवेकानें । पाहिलें पाहिजे ॥ १९ ॥

लटिक्याचा साभिमान घेणें । सत्य अवघेच सोडणें ।

मूर्खपणाचीं लक्षणें । ते हे ऐसीं ॥ २० ॥

सत्याचा जो साभिमान । तो जाणावा निराभिमान ।

न्याये अन्याये समान । कदापि नव्हे ॥ २१ ॥

न्याये म्हणिजे तो शाश्वत । अन्याये म्हणिजे तो अशाश्वत ।

बाष्कळ आणि नेमस्त । येक कैसा ॥ २२ ॥

येक उघड भाव्य भोगिती । येक तशकर पळोन जाती ।

येकांची प्रगट म्हंती । येकांची कानकोंडी ॥ २३ ॥

आचारविचारेंविण । जें जें करणें तो तो सीण ।

धूर्त आणि विचक्षण । तेचि शोधावे ॥ २४ ॥

उदंड बाजारी मिळाले । परी ते धूर्तेचि आळिले ।

धूर्तापासीं कांहीं न चले । बाजार्यांचें ॥ २५ ॥

याकारणें मुख्य मुख्य । तयांसी करावे सख्य ।

येणेंकरितां असंख्य । बाजारी मिळती ॥ २६ ॥

धूर्तासि धूर्तचि आवडे । धूर्त धूर्तीं च्पवाडे ।

उगेंचि हिंडती वेडे । कार्येंविण ॥ २७ ॥

धूर्तासि धूर्तपण कळलें । तेणें मनास मनपण मिळालें ।

परी हें गुप्तरूपें केलें । पाहिजे सर्वे ॥ २८ ॥

समर्थाचें राखतां मन । तेथे येती उदंड जन ।

जन आणि सज्जन । आर्जव करिती ॥ २९ ॥

वोळखीनें वोळखी साधावी । बुद्धीनें बुद्धि बोधावी ।

नीतिन्यायें वाट रोधावी । पाषांडाची ॥ ३० ॥

वेष धरावा बावळा । अंतरीं असाव्या नाना कळा ।

सगट लोकांचा जिव्हाळा । मोडूं नये ॥ ३१ ॥

निस्पृह आणि नित्य नूतन । प्रत्ययाचें ब्रह्मज्ञान ।

प्रगट जाणतां सज्जन । दुल्लभ जर्गी ॥ ३२ ॥

नाना जिनसपाठांतरें निवती सकळांचीं अंतरें ।

चंचळपणें तदनंतरें । सकळां ठाई ॥ ३३ ॥

येके ठाई बैसोन राहिला । तरी मग व्यापचि बुडाला ।

सावधपणें ज्याला त्याला । भेटि द्यावी ॥ ३४ ॥

भेटभेटें जरी राखणें । हे चातुर्याचीं लक्षणें ।

मनुष्यमात्र उत्तम गुणै । समाधान पावे ॥ ३७ ॥

इति श्रीदासबोचे गुरुशिष्यसंवादे चातुर्यलक्षणनाम समास
पहिला ॥

समास दुसरा : निःस्पृहव्याप

॥ श्रीराम ॥

पृथ्वीमधेमानवी शरीरे । उदंड दाटलीं लाहान थोरें ।

पालटती मनोविकारें । क्षणाक्षणा ॥ १ ॥

जितुक्या मूर्ती तितुक्याच प्रकृती । सारिख्या नस्ती आदिअंतीं

नेमचि नाहीं पाहावें किती । काये म्हणोनी ॥ २ ॥

कित्येक म्लेंच होऊन गेले । कित्येक फिरंगणांत आटले ।

देशभाषानें रुधिले । कीतीयेक ॥ ३ ॥

मन्हाष्टदेश थोडा उरला । राजकारणें लोक रुधिला ।

अवकाश नाहीं जेवायाला । उदंड कामें ॥ ४ ॥

कित्येक युद्धप्रसंगी गुंतले । तेणें गुणें उन्मत्त जाले ।

यत्रंदिवस करुं लागले । युद्धचर्चा ॥ ५ ॥

उदिम्यास व्यासंग लागला । अवकाश नाहीसा जाला ।

अवघा पोटधंदाच लागला । निरंतर ॥ ६ ॥

शुद्धदर्शनें नाना मते । पाषांडें वाढली बहुते ।

पृथिवीमधेंजेथ तेथें । उपदेसिती ॥ ७ ॥

स्मार्थी आणि वैष्णवी । उरलीं सुरलीं नेलीं आघवी ।

ऐसी पाहातां गथागोवी । उदंड जाती ॥ ८ ॥

कित्येक कामनेचे भक्त । ठाडं ठाडं जालें आसक्त ।

युक्त अथवा अयुक्त । पाहातो कोण ॥ ९ ॥

या गल्बल्यामधें गल्बला । कोणीं कोणीं वाढविला ।

त्यास देखों सकेनासा जाला । वैदिक लोक ॥ १० ॥

त्याहिमधें हरिकीर्तन । तेथें वोढले कित्येक जन ।

प्रत्ययाचें ब्रह्मज्ञान । कोण पाहे ॥ ११ ॥

या कारणें ज्ञान दुल्लभ । पुण्यें घडे अलभ्य लाभ ।

विचारवंतां सुल्लभ । सकळ कांहीं ॥ १२ ॥

विचार कल्ला सांगतां नये । उदंड येती अंतराये ।

उपाय योजितां अपाये । आडवे येती ॥ १३ ॥

त्याहिमधें तो तिक्षण । रिकामा जाऊं नेदी क्षण ।

धूर्त तार्किक विचक्षण । सकळां माने ॥ १४ ॥

नाना जिनस उदंड पाठ । वदों लागला घडघडाट ।

अव्हाटचि केली वाट । सामर्थ्यबलें ॥ १५ ॥

प्रबोधशक्तीचीं अनंत द्वारें । जाणें सकळांची अंतरें ।

निरूपणें तदनंतरें । चटक लागे ॥ १६ ॥

मतें मतांतरें सगट । प्रत्यये बोलोन करी सपाट ।

दंडक सांडून नीट । वेधी जना ॥ १७ ॥

नेमकें भेदकें वचनें । अखंड पाहे प्रसंगमानें ।

उदास वृत्तियागुमानें । उठोन जातो ॥ १८ ॥

प्रत्यये बोलोन उठोन गेला । चटक लागली लोकांला ।

नाना मार्ग सांडून त्याला । शरण येती ॥ १९ ॥

परी तो कोठें आडलेना । कोणे स्थळीं सांपडेना ।

वेष पाहातां हीन दीना । सारिखा दिसे ॥ २० ॥

उदंड करी गुप्तरूपें । भिकार्यासारिखा स्वरूपें ।

तेथें येशकीर्तिप्रतापें । सीमा सांडिली ॥ २१ ॥

ठाइं ठाइं भजन लावी । आपण तेथून चुकावी ।

मछरमतांची गोवी । लागोंच नेदी ॥ २२ ॥

खनाळामधें जाऊन राहे । तेथें कोणीच न पाहे ।

सर्वत्रांची चिंता वाहे । सर्वकाल ॥ २३ ॥

अवघड स्थळीं कठीण लोक । तेथें राहणें नेमक ।

सृष्टीमधेंसकळ लोक । धुंडीत येती ॥ २४ ॥

तेथें कोणाचें चालेना । अनुमात्र अनुमानेना ।

कट्ट घालीन राजकारणा । लोक लावी ॥ २५ ॥

लोकीं लोक वाढविले । तेणें अमर्याद जाले ।

भूमंडळीं सत्त चाले । गुप्तरूपें ॥ २६ ॥

ठाइं ठाइं उदंड ताबे । मनुष्यमात्र तितुकें झोंबे ।

चहुंकडे उदंड लांबे । परमार्थबुद्धी ॥ २७ ॥

उपासनेचा गजर । स्थळोस्थळं थोर थोर ।

प्रत्ययानें प्राणीमात्र । सोडविले ॥ २८ ॥

ऐसे कैवाडे उदंड जाणे । तेणें लोक होती शाहाणे ।

जेथें जेथें प्रत्यये बाणे । प्राणीमात्रासी ॥ २९ ॥

ऐसी कीर्ति करून जावें । तरीच संसारास यावें ।

दास म्हणे हें स्वभावे । संकेतें बोलिलें ॥ ३० ॥

इति श्रीदासबोधे गुफुशिष्यसंवादे निस्पृहव्यापनाम समास
दुसरा ॥

समास तिसरा : श्रेष्ठ अंतरात्मा

॥ श्रीराम ॥

मुळापासून सैरावैरा । अवघा पंचीकर्ण पसारा ।

त्यांत साक्षत्वाचा दोरा । तोहि तत्त्वरूप ॥ १ ॥

दुरस्त्या दाटल्या फौजा । उंच सिंहासनीं राजा ।

याचा विचार समजा । अंतर्यामी ॥ २ ॥

देहमात्र अस्तिमांशांचें । तैसैंचि जाणावें नृपतीचें ।

मूलापासूनसृष्टीचें । तत्त्वरूप ॥ ३ ॥

रायाचे सत्तेनें चालतें । परन्तु अवधीं पंचभूतें ।

मुळीं आधिक जाणिवेचे तें । अधिष्ठान आहे ॥ ४ ॥

विवेके बहुत पैसावले । म्हणौन अवतारी बोलिले ।

मनु चक्रवती जाले । येणेंचि न्यायें ॥ ५ ॥

जेशें उदंड जाणीव । तेचि तितुके सदेव ।

थोडे जाणिवेने नर्देव । होती लोक ॥ ६ ॥

व्याप आटोप करिती । धके चपेटे सोसिती ।

तेणें प्राणी सदेव होती । देखतदेखतां ॥ ७ ॥

ऐसें हें आतां वर्ततें । मुर्ख लोकांस कळेना तें ।

विवेकीं मनुष्य समजतें । सकळ कांहीं ॥ ८ ॥

थोर लाहान बुद्धीपासी । सगट कळेना लोकांसी ।

आधीं उपजलें तयासी । थोर म्हणती ॥ ९ ॥

वयें धाकुटा नृपती । वृद्धतयास नमस्कार करिती ।

विचित्र विवेकाची गती । कळली पाहिजे ॥ १० ॥

सामान्य लोकांचे ज्ञान । तो अवघाच अनुमान ।

दीक्षादंडकाचें लक्षण । येणेंचि पाडें ॥ ११ ॥

नव्हें कोणास म्हणावें । सामान्यास काये ठावें ।

कोणकोणास म्हणावें । किती म्हणोनी ॥ १२ ॥

धाकुटा भाण्यास चढला । तरी तुछ्य करिती त्याला ।

याकारणें सलगीच्या लोकांला । दूरी धरावें ॥ १३ ॥

नेमस्त कळेना वचन । नेमस्त नये राजकारण ।

उगेचि धरिती थोरपण । मूर्खपणें ॥ १४ ॥

नेमस्त कांहींच कळेना । नेमस्त कोणीच मानिना ।

आधीं उपजलें त्या थोरपणा । कोण पुसे ॥ १५ ॥

वडिलां वडिलपण नाहीं । धाकुट्यां धाकुटपण नाहीं ।

ऐसे बोलती त्यांस नाहीं । शाहाणपण ॥ १६ ॥

गुणेविण वडिलपण । हें तों आवघेंच अप्रमाण ।

त्याची प्रतीत प्रमाण । थोरपणीं ॥ १७ ॥

तथापि वडिलांस मानावें । वडिलें वडिलपण जाणावें ।

नेणतां पुढें कष्टावें । थोरपणीं ॥ १८ ॥

तस्मात् वडिल अंतरात्मा । जेथें चेतला तेथें महिमा ।

हें तों प्रगटचि आहे आम्हा । शब्द नाहीं ॥ १९ ॥

याकारणें कोणी येकें । शाहाणपण सिकावें विवेकें ।

विवेक न सिकतां तुकें । तुटोन जाती ॥ २० ॥

तुक तुटलें म्हणिजे गेलें । जन्मा येऊन काये केलें ।

बळेंचि सांदीस घातलें । आपणासी ॥ २१ ॥

सगट बायेका सिव्या देती । सांदीस पडिला ऐसें म्हणती ।

मूर्खपणाची प्राप्ती । ठाकून आली ॥ २२ ॥

ऐसें कोणीयेकें न करावें । सर्व सार्थकचि करावें ।

कळेना तरी विवरावें । ग्रंथांतरीं ॥ २३ ॥

शाहाण्यास कोणीतरी बाहाती । मुर्खास लोक दवडून देती ।

जीवास आवडे संपत्ति । तरी शाहाणें व्हावें ॥ २४ ॥

आहो या शाहाणपणाकारणें । बहुतांचे कष्ट करणें ।

परंतु शाहाणपण शिकणें । हें उत्तमोत्तम ॥ २५ ॥

जों बहुतांस मानला । तो जाणावा शाहाणा जाला ।

जनीं शाहाण्या मनुष्याला । काये उणें ॥ २६ ॥

आपलें हित न करी लोकिकीं । तो जाणावा आत्मघातकी ।

या मुख्यायेवढा पातकी । आणिक नाहीं ॥ २७ ॥

आपण संसारीं कष्टतो । लोकांकरवी रागेजोन घेतो ।

जनामध्ये शाहाणा तो । ऐसैं न करी ॥ २८ ॥

साधकां सिकविलें स्वभावे । मानेल तरी सुखें घ्यावें ।

मानेना तरी सांडावें । येकिकडे ॥ २९ ॥

तुम्ही श्रोते परम दक्ष । अलक्षास लावितां लक्ष ।

हें तों सामान्य प्रत्यक्ष । जाणतसा ॥ ३० ॥

इति श्रीदासबोधे गुफुशिष्यसंवादे श्रेष्ठ अंतरात्मानिरूपणनाम
समास तिसरा ॥

समास चौथा : शाश्वतब्रह्मनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

पृथ्वीपासूनजातीं झाडें । झाडापासून होती लांकडें ।

लांकडें भस्मोन पुढें । पृथ्वीचहोये ॥ १ ॥

पृथ्वीपासूनवेल होती । नाना जिनस फापावती ।

वाळोन कुजोन मागुती । पृथ्वीचहोये ॥ २ ॥

नाना धान्यांचीं नाना अन्नं । मनुष्यें करिती भोजनं ।

नाना विष्ठा नाना वमनं । पृथ्वीचहोये ॥ ३ ॥

नाना पक्षादिकीं भक्षिलें । तरी पुढें तैसेंचि जालें ।

वाळोन भस्म होऊन गेलें । पुन्हा पृथ्वी ॥ ४ ॥

मनुष्यें मरतांच ऐका । क्रिमि भस्म कां मृत्तिका ।

ऐशा काया पडती अनेका । पुढें पृथ्वी ॥ ५ ॥

नाना तृणपदार्थ कुजती । पुढें त्याची होये माती ।

नाना किडे मरोन जाती । पुढें पृथ्वी ॥ ६ ॥

पदार्थ दाटले अपार । किति सांगावा विस्तार ।

पृथ्वीवांचूनथार । कोणास आहे ॥ ७ ॥

झाड पाले आणि तृण। पशु भक्षितां होतें सेण ।
खात मूत भस्म मिळोन । पुन्हा पृथ्वी॥ ८ ॥
उत्पत्तिस्थितिसंहारतें । तें तें पृथ्वीसमिळोन जातें ।
जितुकें होतें आणि जातें । पुन्हा पृथ्वी॥ ९ ॥
नाना बीजांचिया रासी । विरळोने लागती गगनासी ।
पुढें सेवटीं पृथ्वीसी । मिळोन जाती ॥ १० ॥
लोक नाना धातु पुरिती । बहुतां दिवसां होये माती ।
सुवर्णपाषाणाची गती । तैसीच आहे ॥ ११ ॥
मातीचें होते सुवर्ण । आणी मृत्तिकेचेहोती पाषाण ।
माहा अग्निसंगें भस्मोन । पृथ्वीचहोये ॥ १२ ॥
सुवर्णाचें जर होतें । जर सेवटीं कुजोन जातें ।
रस होऊन वितुळतें । पुन्हा पृथ्वी॥ १३ ॥
पृथ्वीपासूनधातु निपजती । अग्निसंगें रस होती ।
तया रसाची होये जगती । कठीणरूपें ॥ १४ ॥
नाना जळासी गंधी सुटे । तेथें पृथ्वीचेंरूप प्रगटे ।

देवसेंदिवस जळ आटे । पुढें पृथ्वी ॥ १५ ॥

पत्रें पुष्पें फळें येती । नाना जीव खाऊन जाती ।

ते जीव मरतां जगती । नेमस्त होये ॥ १६ ॥

जितुका कांहीं जाला आकार । तितुक्यास पृथ्वीचा आधार ।

होती जाती प्राणीमात्र । सेवट पृथ्वी ॥ १७ ॥

हें किती म्हणौन सांगावें । विवेकें अवघेचि जाणावें ।

खांजणीभाजणीचें समजावें । मूळ तैसे ॥ १८ ॥

आप आळोन पृथ्वीजालू । पुढां आपींच विराली ।

अग्नियोगें भस्म जाली । म्हणोनियां ॥ १९ ॥

आप जालें तेजापासुनी । पुढें तेजें घेतलें सोखुनी ।

तें तेज जालें वायोचेनी । पुढें वायो झडपी ॥ २० ॥

वायो गगनीं निर्माण जाला । पुढें गगनींच विराला ।

ऐसें खांजणीभाजणीला । बरें पाहा ॥ २१ ॥

जें जें जेथें निर्माण होतें । तें तें तेथें लया जातें ।

येणें रितीं पंचभूतें । नाश पावती ॥ २२ ॥

भूत म्हणिजे निर्माण जालें । पुढां मागुतें निमालें ।

पुढें शाश्वत उरलें । परब्रह्म तें ॥ २३ ॥

तें परब्रह्म जों कळेना । तो जन्ममृत्युचुकेना ।

चत्वार खाणी जीव ना । होणें घडे ॥ २४ ॥

जडाचें मूळ तें चंचळ । चंचळाचें मूळ तें निश्चळ ।

निश्चळासी नाहीं मूळ । बरें पाहा ॥ २५ ॥

पूर्वपक्ष म्हणिजे जालें । सिद्धांत म्हणिजे निमालें ।

पक्षातीत जें संचलें । परब्रह्म तें ॥ २६ ॥

हें प्रवितीनें जाणावें । विचारें खुणेंसी बाणावें ।

विचारेंविण सिणावें । तेंचि मूर्खपणें ॥ २७ ॥

ज्ञानी भिडेने दडपला । निश्चळ परब्रह्म कैचें त्याला ।

उगाच करितो गल्बला । मायेंमधें ॥ २८ ॥

माया निशेष नासली । पुढें स्थिति कैसी उरली ।

विचक्षणें विवरिली । पाहिजे स्वयें ॥ २९ ॥

निशेष मायेचें निर्शन । होतां आत्मनिवेदन ।

वाच्यांश नाहीं विज्ञान । कैसें जाणावें ॥ ३० ॥

लोकांचे बोलीं जो लागला । तो अनुमानेंच बुडाला ।

याकारणें प्रत्ययाला । पाहिलेंच पाहावें ॥ ३१ ॥

इति श्रीदासबोधे गुफुशिष्यसंवादे शाश्वतब्रह्मनिरूपणनाम
समास चौथा ॥

समास पांचवा : चंचळ लक्षण

॥ श्रीराम ॥

दोघां ऐसीं तीन चालती । अगुणी अष्टधा प्रकृती ।

अधोर्ध सांडून वर्तती । इंद्रफणी ऐसीं ॥ १ ॥

पणतोंडें भक्षितो पणजा । मूल बापास मारी वोजा ।

चुकार्या गेला राजा । चौघां जणांचा ॥ २ ॥

देव देवाळयामधें लपाला । देऊळ पूजितां पावे त्याला ।

सृष्टिमधेंज्याला त्याला । ऐसेंवि आहे ॥ ३ ॥

दोनी नामें येकास पडिलीं । लोकीं नेमस्त कल्पिलीं ।

विवेकें प्रत्ययें पाहिलीं । तों येकचि नाम ॥ ४ ॥

नाहीं पुरुष ना वनिता । लोकीं कल्पिलें तत्त्वता ।

त्याचा बरा शोध घेतां । कांहींच नाहीं ॥ ५ ॥

स्त्री नदी पुरुष खळाळ । ऐसें बोलती सकळ ।

विचार पाहातां निवळ । देह नाहीं ॥ ६ ॥

आपण आपणास कळेना । पाहों जातां आकळेना ।

काशास कांहींच मिळेना । उदंडपणें ॥ ७ ॥

येकलाचि उदंड जाला । उदंडचि येकला पडिला ।

आपणासी आपला । गल्बला सोसवेना ॥ ८ ॥

येक असोन फुटी पडिली । फुटी असोन स्थिति येकली ।

विचित्र कळा पैसावली । प्राणीमात्रीं ॥ ९ ॥

वल्लिमधें जल संचरे । कोरडेपणें हें वाचरे ।

वोलेवांचून न थिरे । कांहीं केल्यां ॥ १० ॥

झाडांमधें केलीं आलीं । झाडें धांवती निराळीं ।

कित्येक झाडें अंतराळीं । उडोन जाती ॥ ११ ॥

भूमीपासूनवेगळीं जालीं । परी तें नाहींत वाळलीं ।

निराळींच बळावलीं । जेथतेथें ॥ १२ ॥

देवाकरितां चालती झाडें । देव नस्तां होती लाकडें ।

नीटचि आहे कुवाडें । सर्वथा नव्हे ॥ १३ ॥

झाडापासून झाडें होती । तेहि अंतरीक्ष जाती ।

मुळानें भेदिली जगती । कदापि नाहीं ॥ १४ ॥

झाडास झाडें खातपाणी । घालून पाळिलीं प्रतिदिनीं ।

बोलकीं झाडें शब्दमथनीं । विचार घेती ॥ १५ ॥

होणार तितुकें आधींच जालें । मग कल्पकल्पून बोलिलें ।

जाणतयासी समजलें । सकळ कांहीं ॥ १६ ॥

समजलें तरी उमजेना । उमजलें तरी समजेना ।

प्रत्ययेंविण अनुमानेना । सकळ कांहीं ॥ १७ ॥

सर्वत्रांचा वडिल कोण । हेचि पाहावी वोलखण ।

भेटे आपणास आपण । जगदांतरे ॥ १८ ॥

अंतरनिष्ठांची उंच कोटी । बाहेरमुद्र्याची संगती खोटी ।

मूर्ख काये समजेल गोष्टी । शाहाणे जाणती ॥ १९ ॥

अंतरें राखतां राजी । भलत्यास भलताच नवाजी ।

अंतरें न राखतां भाजी । मिळणार नाहीं ॥ २० ॥

ऐसें वर्ततें प्रत्यक्ष । अलक्षीं लावावें लक्ष ।

दक्षास भेटतां दक्ष । समाधान होते ॥ २१ ॥

मनास मिळतां मन । पाहोन येती निरंजन ।

चंचलचक्र उलंघून । पैलाड जाती ॥ २२ ॥

येकदा जाऊन पाहोन आले । मग तें सन्निध देखिलें ।

वर्मवक्षी लक्षिलें । न वचे कदा ॥ २३ ॥

नाना शरीरीं चंचल । अखंड करी चळवळ ।

परब्रह्म तें निश्चल । सर्वां ठाई ॥ २४ ॥

चंचल धांवे येकीकडे । वोस पडे दुसरेकडे ।

चंचल पुरे सर्वांकडे । हें तो घडेना ॥ २५ ॥

चंचल चंचलास पुरेना । आवघें चंचल विवरेना ।

निश्चल अपार अनुमाना । कैसें येतें ॥ २६ ॥

गगनीं चालिली हवावी । कैसी पावेल पार पदवी ।

जातां मधेंचि विझावी । हा स्वभावचि तिचा ॥ २७ ॥

मनोधर्म येकदेशी । कैसा आकळिल वस्तुसी ।

निर्गुणसांडून अपेसी । सर्व ब्रह्म म्हणे ॥ २८ ॥

नाहीं सारासार विचार । तेथें अवघा अंधकार ।

खरें सांडून खोटें पोर । नेणतें घेतें ॥ २९ ॥

ब्रह्मांडाचें माहाकारण । तेथूनहें पंचीकर्ण ।

माहावाक्याचें विवर्ण । वेगळें असे ॥ ३० ॥

महतत्त्व महद्भूत । तोचि जाणावा भगवंत ।

उपासना हे समाप्त । येथून जाली ॥ ३१ ॥

कर्म उपासना आणि ज्ञान । त्रिकांड वेद हें प्रमाण ।

ज्ञानाचें होतें विज्ञान । परब्रह्मी ॥ ३२ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे चंचललक्षणनिरूपणनाम
समाप्त पांचवा ॥

समास सहावा : चातुर्य विवरण

॥ श्रीराम ॥

पीतापासून कृष्ण जालें । भूमंडळीं विस्तारलें ।

तेणेंविण उअमजलें । हें तों घडेना ॥ १ ॥

आहे तरी स्वल्प लक्षण । सर्वत्रांची सांठवण ।

अद्भुत आणी उत्तम गुण । तेथेंचि असती ॥ २ ॥

महीसुत सरसाविला । सरसाऊन द्विधा केला ।

उभयेता मिळोन चालिला । कार्येभाग ॥ ३ ॥

स्वेतास्वेतास गांठीं पडतां । मधें कृष्ण मिश्रित होतां ।

इहलिकसार्थकता । होत आहे ॥ ४ ॥

विवरतां याचा विचार । मूर्ख तोचि होये चतुर ।

सद्यप्रचित साक्षात्कार । परलोकींचा ॥ ५ ॥

सकळांस जे मान्य । तेंचि होतसे सामान्य ।

सामान्यास अनन्य । होईजेत नाहीं ॥ ६ ॥

उत्तम मध्यम कनिष्ठ रेखा । अदृष्टीची गुप्त रेखा ।

चत्वार अनुभव राखिवा । होत नाही ॥ ७ ॥

चौदा पिड्यांचे पवाडे । सांगती ते शाहाणे कीं वेडे ।

ऐकत्यानें घडे कीं न घडे । ऐसें पाहावें ॥ ८ ॥

रेखा तितुकी पुसोन जाते । प्रत्यक्ष प्रत्यया येतें ।

डोळेआंकणी करावी तें । कायेनिमित्य ॥ ९ ॥

बहुतांचे बोलीं लागलें । तें प्राणी अनुमानीं बुडालें ।

मुख्य निश्चये चुकलें । प्रत्ययाचा ॥ १० ॥

उदंडाचें उदंड एकावें । परीं तें प्रत्ययें पाहावे ।

खरेंखोटें निवडावें । अंतर्यामीं ॥ ११ ॥

कोणासी नव्हे म्हणों नये । समजावे अपाये उपाये ।

प्रत्यये घ्यावा बहुत काये । बोलोनियां ॥ १२ ॥

माणुस हेंकाड आणी कच्चें । मान्य करावें तयाचें ।

येणेंप्रकारें बहुतांचें । अंतर राखावें ॥ १३ ॥

अंतरीं पीळ पेच वळसा । तोचि वाढवी बहुवसा ।

तरी मग शाहाणा कैसा । निवडूं नेणें ॥ १४ ॥

वेडें करावें शाहाणें । तरीच जिणें श्लाघ्यवाणें ।

उगेंच वादांग वाढविणें । हें मूर्खपण ॥ १५ ॥

मिळोन जाऊन मेळवावें । पडी घेऊन उलथावें ।

कांहींच कळों नेदावें । विवेकबळें ॥ १६ ॥

दुसऱ्याचे चालणें चालावें । दुसऱ्याचे बोलणीं बोलावें ।

दुसऱ्याचे मनोगतें जावें । मिळोनियां ॥ १७ ॥

जो दुसऱ्याच्या हितावरी । तो विपट कर्हिच न करी ।

मानत मानत विवरी । अंतर त्याचें ॥ १८ ॥

आधीं अंतर हातीं घ्यावें । मग हळुहळु उकलावें ।

नाना उपायें न्यावें । परलोकासी ॥ १९ ॥

हेंकाडास हेंकाड मिळाला । तेथें गल्बलाचि जाला ।

कळहो उठतां व्यातुर्याला । ठाव कैचा ॥ २० ॥

उगीच करिती बडबड । परी करून दाखविणें हें अवघड ।

परस्थळ साधणें जड । कठिण आहे ॥ २१ ॥

धके वपेटे सोसावे । नीच शब्द साहात जावे ।

प्रस्तावोन परावे । आपले होती ॥ २२ ॥

प्रसंग जाणोनि बोलावें । जाणपण कांहींच न घावें ।

लीनता धरून जावें । जेथतेथें ॥ २३ ॥

कुग्रामें अथवा नगरें । पाहावीं घरांचीं घरे ।

भिक्षामिसें लाहानथोरें । परीक्षून सोडावीं ॥ २४ ॥

बहुतीं कांहींतरी सांपडे । विचक्षण लोकां मित्री घडे ।

उगेच बैसतां कांहींच न घडे । फिर्णे वितरणें ॥ २५ ॥

सावधपणें सर्व जाणावें । वर्तमान आधींच घ्यावें ।

जाऊं ये तिकडे जावें । विवेकें सहित ॥ २६ ॥

नाना जिनसपाठांतरें । निवती सकळांचीं अंतरें ।

लेहोन देतां परोपकारें । सीमा सांडावी ॥ २७ ॥

जैसैं जयास पाहिजे । तैसैं तयास दीजे ।

तरी मग श्रेष्ठचि होइजे । सकळां मान्ये ॥ २८ ॥

भूमंडळीं सकळांस मान्य । तो म्हणों नये सामान्य ।

कित्येक लोक अनन्य । तया पुरुषासी ॥ २९ ॥

ऐसीं चातुर्याचीं लक्षणें । चातुर्यें दिव्विजये करणें ।

मग तयास काये उणें । जेथतेथें ॥ ३० ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे चातुर्यविवरणनाम समास
सहावा ॥

समास सातवा : अधोर्धनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

नाना विकाराचें मूळ । ते हे मूळमायाच केवळ ।

अचंचळीं जे चंचळ । सूक्ष्मरूपें ॥ १ ॥

मूळामाया जाणीवेची । मुळींच्या मुळ संकल्पाची ।

वोळखी शडगुणैश्वराची । येणेंचि न्यावें ॥ २ ॥

प्रकृतिपुरुष शिवशक्ति । आर्धनारीनटेश्वर म्हणती ।

परी ते आवधी जगज्जोती । मूळ त्यासी ॥ ३ ॥

संकल्पाचें जें चळण । तेंचि वायोचें लक्षण ।

वायो आणी त्रिगुण । आणी पंचभूतें ॥ ४ ॥

पाहातां कोणीयेक वेल । त्याच्या मुळ्या असती खोल ।

पत्रें पुष्पें फळें केवल । मुळाचपासी ॥ ५ ॥

याहिवेगळे नाना रंग । आकार विकार तरंग ।

नाना स्वाद अंतरंग । मुळामध्ये ॥ ६ ॥

तेंचि मूळ फोडून पाहातां । कांहींच नाहीं वाटे आतां ।

पुढें वाढतां वाढतां । दिसों लागे ॥ ७ ॥

कड्यावरी वेल निघाला । अधोमुखें बळें चालिला ।

फांपावोन पुढें आला । भूमंडळीं ॥ ८ ॥

तैसीं मुळमाया जाण । पंचभूतें आणी त्रिगुण ।

मुळीं आहेत हें प्रमाण । प्रत्ययें जाणावें ॥ ९ ॥

अखंड वेल पुढें वाढला । नाना विकारीं शोभला ।

विकारांचा विकार जाला । असंभाव्य ॥ १० ॥

नाना फडगरे फुटलीं । नाना जुंबाडें वाढली ।

अनंत अग्रे चालिलीं । सृष्टीमध्ये ॥ ११ ॥

कित्येक फळें तीं पडती । सर्वेचि आणीक निघती ॥

ऐसीं होती आणि जाती । सर्वकाल ॥ १२ ॥

येक वेलचि वाळले । पुन्हां तेथेंचि फुटले ।

ऐसे आले आणि गेले । कितीयेक ॥ १३ ॥

पानें झडती आणि फुटती । पुष्पें फळें तेणेंचि रितीं ।

मध्ये जीव हे जगती । असंभाव्य ॥ १४ ॥

अवघा वेलचि कर्पतो । मुळापासूनपुन्हा होतो ।

ऐसा अवघा विचार जो तो । प्रत्यक्ष जाणावा ॥ १५ ॥

मूळ खाणोन काढिलें । प्रत्ययेज्ञानें निर्मूळकेलें ।

तरी मग वाढणेंचि राहिलें । सकळ कांहीं । १६ ॥

मुळीं बीज सेवटीं बीज । मध्ये जळरूप बीज ।

ऐसा हा स्वभाव सहज । विस्तारला ॥ १७ ॥

मुळामधील ज्या गोष्टी । सांगताहे बीजसृष्टी ।

जेथील अंश तेथें कष्टी । न होतां जातो ॥ १८ ॥

जातो येतो पुन्हा जातो । ऐसा प्रत्यावृत्तिकरितो ।

परंतु आत्मज्ञानी जो तो । अन्यथा न घडे ॥ १९ ॥

न घडे ऐसैं जरी म्हणावें । तरी कांहींतरी लागे जाणावें ।

अंतरींच परी ठावें । सकळांस कैचें ॥ २० ॥

तेणेंसींच कार्यभाग करिती । परंतु तयास नेणती ।

दिसेना ते काये करिती । बापुडे लोक ॥ २१ ॥

विषयेभोग तेणेंचि घडे । तेणेंविण कांहींच न घडे ।

स्थूल सांडून सूक्ष्मीं पवाडे । ऐसा पाहिजे ॥ २२ ॥

जें आपलेंचि अंतर । तद्रूपचि जगदांतर ।

शरीरभेदाचे विकार । वेगळाले ॥ २३ ॥

आंगोळीची आंगोळीस वेधना । येकीची येकीस कळेना ।

हात पाये अवेव नाना । येणेंचि न्यायें ॥ २४ ॥

अवेवाचें अवेव नेणे । मा तो परांचें काये जाणे ।

परांतर याकारणें । जाणवेना ॥ २५ ॥

येकाचि उदकें सकळ वनस्पती । नाना अर्बेभेद दिसती ।

खुडिलीं तितुकींच सुकती । येर ते टवटवीत ॥ २६ ॥

येणेंचि न्यायें भेद जाला । कळेना येकाचें येकाला ।

जाणपणें आत्मयाला । भेद नाही ॥ २७ ॥

आत्मत्वीं भेद दिसे । देहप्रकृतिकरितां भासे ।

तरी जाणतचि असे । बहुतेक ॥ २८ ॥

देखोन ऐकोन जाणती । शाहाणे अंतर परीक्षिती ।

धूर्त ते अवघेंच समजती । गुप्तरूपें ॥ २९ ॥

जो बहुतांचें पाळण करी । तो बहुतांचें अंतर विवरी ।

धूर्तपणें ठाउकें करी । सकळ कांहीं ॥ ३० ॥

आधीं मनोगत पाहतीं । मग विश्वास धरिती ।

प्राणीमात्र येणें रितीं । वर्तताहे ॥ ३१ ॥

स्मरणामणें विस्मरण । रोकडी प्रचित प्रमाण ।

आपलें ठेवणें आपण । दुकताहे ॥ ३२ ॥

आपलेंच आपणा स्मरेना । बोलिलें तें आठवेना ।

उठती अनंत कल्पना । ठाउक्या केंव्या ॥ ३३ ॥

ऐसें हें चंचळ चक्र । कांहीं नीट कांहीं वक्र ।

जाला रंक अथवा शक्र । तरी स्मरणास्मरणें ॥ ३४ ॥

स्मरण म्हणिजे देव । विस्मरण म्हणिजे दानव ।

स्मरणविस्मरणें मानव । वर्तती आतां ॥ ३७ ॥

म्हणोनि चेवी आणि दानवी । संपत्ति द्विधा जाणावी ।

प्रचित मानसीं आणावी । विवेकेंसहित ॥ ३६ ॥

विवेकें विवेक जाणावा । आत्म्यानें आत्मा वोलखावा ।

नेत्रें नेत्रचि पाहावा । दर्पणींचा ॥ ३७ ॥

स्थूलें स्थूल खाजवावें । सुक्ष्में सुक्ष्म समजावें ।

खुणेनें खुणेसी बाणावें । अंतर्यामीं ॥ ३८ ॥

विचारें जाणाव विचार । अंतरें जाणावे अंतर ।

अंतरें जाणावे परांतर । । हौनियां ॥ ३९ ॥

स्मरणामाजीं विस्मरण । हेंचि भेदाचें लक्षण ।

येकदेसी । परिपूर्ण । होत नाहीं ॥ ४० ॥

पुढें सिके मागें विसरे । पुढें उजेडे मागें अंधारें ।

पुढें स्मरे मागें विस्मरे । सकळ कांहीं ॥ ४१ ॥

तुर्या जाणावी स्मरण । सुषुप्ती जाणावी विस्मरण ।

उभयेता शरीरिं जाण । वर्तती आतां ॥ ४२ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे अधोर्धनिरूपणनाम समास
सातवा ॥

समास आठवा : सूक्ष्मजीवनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

रेणूहून सूक्ष्म किडे । त्यांचें आयुष्य निपटचि थोडें ।

युक्ति बुद्धि तेणेंचि पाडें । तयामधें ॥ १ ॥

ऐसे नाना जीव असती । पाहों जातां न दिसती ।

अंतःकर्णपंचकाची स्थिती । तेथेंचि आहे ॥ २ ॥

त्यांपुरतें त्यांचें ज्ञान । विषये इंद्रियें समान ।

सूक्ष्म शरीरें विवरोन । पाहातो कोण ॥ ३ ॥

त्यास मुंगी माहा थोर । नेणोंचालिला कुंजर ।

मुंगीस मुताचा पूर । ऐसें बोलती ॥ ४ ॥

तें मुंगीसमान शरीरें । उदंड असती लाहानथोरें ।

समस्तांमध्ये जीवेश्वरें । वस्ति कीजे ॥ ७ ॥

ऐसिया किड्यांचा संभार । उदंड दाटला विस्तार ।

अत्यंत साक्षपी जो नर । तो विवरोन पाहे ॥ ६ ॥

नाना नक्षत्रीं नाना किडे । त्यांस भासती पर्वतायेवढे ।

आयुष्यहि तेणेंचि पाडें । उदंड वाटे ॥ ७ ॥

पक्षायेवढें लाहान नाहीं । पक्षायेवढें थोर नाहीं ।

सर्प आणि मछ पाहीं । येणेंचि पाडे ॥ ८ ॥

मुंगीपासून थोर थोरें । चढतीं वाढतीं शरीरें ।

त्यांची निर्धारितां अंतरें । कळों येती ॥ ९ ॥

नाना वर्ण नाना रंग । नाना जीवनाचे तरंग ।

येक सुरंग येक विरंग । किती म्हणौनि सांगावे ॥ १० ॥

येकें सुकुमारें येकें कठोरें । निर्माण केलीं जगदेश्वरें ।

सुवर्णासारिखीं शरीरें । दैदिप्यमानें ॥ ११ ॥

शरीरभेदें आहारभेदें । वाचाभेदें गुणभेदें ।

अंतरीं वसिजे अभेदें । येकरूपें ॥ १२ ॥

येक त्रासकें येकमारकें। पाहो जातां नाना कौतुकें ।

कितीयेक आमोलिकें । सृष्टीमध्ये॥ १३ ॥

ऐसीं अवधीं वितरोन पाहे । ऐसा प्राणी कोण आहे ।

आपल्यापरतें जाणोन राहे । किंचितमात्र ॥ १४ ॥

नवखंड हे वसुंधरा । सप्तसागरांचा फेरा ।

ब्रह्मांडाबाहेरील नीरा । कोण पाहे ॥ १५ ॥

त्या नीरामध्ये जीव असती । पाहों जातां असंख्याती ।

त्या विशाल जीवांची स्थिती । कोणजाणे ॥ १६ ॥

जेथें जीवन तेथें जीव । हा उत्पत्तीचा स्वभाव ।

पाहतां याचा अभिप्राव । उदंड असे ॥ १७ ॥

पृथ्वीगर्भीनाना नीरें । त्या नीरामधें शरीरें ।

नाना जिनस ताहानथोरें । कोण जाणें ॥ १८ ॥

येक प्राणी अंतरिक्ष असती । तेहीं नाहीं देखिली क्षिती ।

वरीच्यावरी उडोन जाती । पक्ष फुटल्यानंतरें ॥ १९ ॥

नाना खेचरें आणि भूचरें । नाना वनचरें आणि जळचरें ।

चौर्यासि योनीप्रकारें । कोण जाणे ॥ २० ॥

उष्ण तेज वेगळे करुनी । जेथें तेथें जीवयोनी ।

कल्पनेपासुनी होती प्राणी । कोण जाणे ॥ २१ ॥

येक नाना सामर्थ्ये केले । येक इच्छेपासून जाले ।

येक शब्दासरिसे पावले । श्रापदेह ॥ २२ ॥

येक देह बाजीगिरीचे । येक देह वोडंबरीचे ।

येक देह देवतांचे । नानाप्रकारें ॥ २३ ॥

येक क्रोधापासून जाले । येक तपा पासून जन्मले ।

येक उश्रापें पावले । पूर्वदेह ॥ २४ ॥

ऐसें भगवंताचें करणें । किती म्हणौन सांगणें ।

विचित्र मायेच्या गुणें । होत जातें ॥ २५ ॥

नाना अवघड करणी केली । कोणी देखिली ना ऐकिली ।

विचित्र कळा समजली । पाहिजे सर्वें ॥ २६ ॥

थोडें बहुत समजलें । पोटापुरती विद्या सिकलें ।

प्राणी उगेंच गर्वे गेलें । मी ज्ञाता म्हणोनी ॥ २७ ॥

ज्ञानी येक अंतरात्मा । सर्वामधें सर्वात्मा ।
त्याचा कळावया महिमा । बुद्धि कैची ॥ २८॥
सप्तकंचुक ब्रह्मांड । त्यांत सप्तकंचुक पिंड ।
त्या पिंडामधें उदंड । प्राणी असती ॥ २९ ॥
आपत्य देहांतील न कळे । मा तें अवघें कैचें कळे ।
लोक होती उतावळे । अल्पज्ञानें ॥ ३० ॥
अनुरेणाऐसें जिनस । त्यांचे आम्ही विराट पुरुष ।
आमचें उदंडचि आयुष्य । त्यांच्या हिसेबें ॥ ३१ ॥
त्यांच्या रिती त्यांचे दंडक । वर्तायाचे असती अनेक ।
जाणे सर्वहि कौतुक । ऐसा कैचा ॥ ३२ ॥
धन्य परमेश्वराची करणी । अनुमानेना अंतःकरणें ।
उगीच अहंता पापिणी । वेढा लावी ॥ ३३ ॥
अहंता सांडून विवरणें । कित्येक देवांचे करणें ।
पाहातां मनुष्याचें जिणें । थोडें आहे ॥ ३४ ॥
थोडें जिणें अर्धपुडी काया । गर्व करिती रडाया ।

शरीर आवर्धे पडाया । वेळ नाही ॥ ३७॥

कुशीळ ठाई जन्मलें । आणि कुशीळ रसेंचि वाढलों

यास म्हणती थोरलें । कोण्या हिसेबें ॥३६॥

कुशीळ आणि क्षणभंगुर । अखंड वेथा चिंतातुर ।

लोक उगेच म्हणती थोर । वेडपणें ॥ ३७ ॥

कायामाया दों दिसांची । आदिअंतीं अवघी ची ची ।

झांकातापा करून उगीचि । थोरीव दाविती ॥ ३८॥

झांकिलें तरी उपंढर पडे । दुर्गंधी सुटे जिकडे तिकडे ।

जो कोणी विवेकें पवाडे । तोचि धन्य ॥ ३९ ॥

उगेचि कायसा तंडावें । मोडा अहंतेचें पुंडावें ।

विवेकें देवास धुंडावें । हें उतमोत्तम ॥ ४०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सूक्ष्मजीवनिरूपणनाम
समास आठवा ॥

समास नववा : पिंडोत्पत्तिनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

चौखाणीचे प्राणी असती । अवघे उदकेंचि वाढती ।

ऐसे होतीआणी जाती । असंख्यात ॥ १ ॥

तत्वांचें शरीर जालें । अंतरात्म्यासगट वळलें ।

त्यांचें मूल जों शोधिलें । तों उदकरूप ॥ २ ॥

शरत्काळींचीं शरीरें । पीळपीळों झिरपती नीरें ।

उभये रेतें येकत्रें । मिसळती रत्तीं ॥ ३ ॥

अन्नरस देहरस । रत्तरेतें बांधे मूस ।

रसद्वयें सावकास । वाढों लागे ॥ ४ ॥

वाढतां वाढतां वाढलें । कोमळाचें कठीण जालें ।

पुढें उदक पैसावलें । नाना अवेवीं ॥ ५ ॥

संपूर्ण होतां बाहेरी पडे । भूमीसपडतां मग तें रडे ।

अवघ्याचें अवघेंच घडे । ऐसें आहे ॥ ६ ॥

कुडी वाढे कुबुद्धि वाढे । मूलापासूनअवघें घडे ।

अवघेंचि मोडे आणि वाढे । देखतदेखतां ॥ ७ ॥

पुढें अवघियांचें शरीर । दिवसेंदिवस जालें थोर ।
सुचों लागला विचार । कांहीं कांहीं ॥ ८ ॥
फळामधें बीज आलें । तेणें न्यायें तेथें जालें ।
ऐकतां देखतां उमजलें । सकळ कांहीं ॥ ९ ॥
बीजें उदकें अंकुरती । उदक नस्तां उडोन जाती ।
येके ठाई उदक माती । होतां बरें ॥ १० ॥
दोहिंमधें असतां बीज । भिजोन अंकुर सहज ।
वाढतां वाढतां पुढें रीझ । उदंड आहे ॥ ११ ॥
इकडे मुळ्या धावा घेती । तिकडे अग्रें हेलावती ।
मुळें अग्र द्विधा होती । बीजापासून ॥ १२ ॥
मुळ्या चालिल्या पाताळीं । अग्रें धावतीं अंतराळीं ।
नाना पत्रीं पुष्पीं फळीं । लगडलीं झाडें ॥ १३ ॥
फळावडिल सुमनें । सुमनांवडिल पानें ।
पानांवडिल अनुसंधानें । काष्ठें आघवीं ॥ १४ ॥
काष्ठांवडिल मुळ्या बारिक । मुळ्यां वडिल तें उदक ।

उदक आळोन कौतुक । भूमंडळाचें ॥ १७ ॥

याची ऐसी आहे प्रचिती । तेव्हां सकळां वडिल जगती ।

जगतीवडिल मूर्ती। आपोनाशयायेणाची ॥ १६ ॥

तयावडिल अग्निदेव । अग्निवडिल वायेदेव ।

वायेदेवावडिल स्वभाव । अंतरात्म्यांचा ॥ १७ ॥

सकळांवडिल अंतरात्मा। त्यासि नेणे तो दुरात्मा ।

दुरात्मा म्हणजे दुरी आत्मा । अंतरला तया ॥ १८ ॥

जवळी असोन चुकलें। प्रत्ययास नाहीं सोकलें ।

उगेंचि आलें आणी गेलें । देवाचकरितां ॥ १९ ॥

म्हणौन सकळांवडिल देव । त्यासी होतां अनन्यभाव ।

मग हे प्रकृतीचा स्वभाव । पालटें लागे ॥ २० ॥

करी आपुला व्यासंगा। कदापि नव्हे ध्यानभंग ।

बोलणें चालणें वेंग । पडोंच नेदी ॥ २१ ॥

जें वडिलीं निर्माण केलें । तें पाहिजे पाहिलें ।

काये काये वडिलीं केलें । कीती पाहावें ॥ २२ ॥

तो वडिल जेथें चेतला । तोचि भाग्यपुरुष जाल ।
अल्प चेतनें तयाला । अल्पभाग्य ॥ २३ ॥
तया नारायेणाला मनीं । अखंड आठवावें ध्यानीं ।
मग ते लक्ष्मी तयापासूनी । जाईल कोठें ॥ २४ ॥
नारायेण असे विश्वीं । त्याची पूजा करीत जावी ।
याकारणें तोषवावी । कोणीतरी काया ॥ २५ ॥
उपासना शोधून पाहिली । तों ते विश्वपाळिती जाली ।
न कळे लीळा परीक्षिली । न वचे कोणा ॥ २६ ॥
देवाची लीळा देवेंविण । आणीक दुसरा पाहे कोण ।
पाहणें तितुकें आपण । देवचि असे ॥ २७ ॥
उपासना सकळां ठाई । आत्माराम कोठें नाहीं ।
याकारणें ठाईं ठाईं । रामे आटोपिलें ॥ २८ ॥
ऐसी माझी उपासना । आणितां नये अनुमाना ।
नेऊन घाली निरंजना । पैलिकडे ॥ २९ ॥
देवाकरितां कर्में चालती । देवाकरितां उपासक होती ।

देवाकरितां ज्ञानी असती । कितियेक ॥ ३० ॥

नाना शास्त्रें नाना मते । देवचि बोलिला समस्ते ।

नेमकांनेमक वेस्तावेस्ते । कर्मानुसार ॥ ३१ ॥

देवास अवघें लागे करावें । त्यांत घेऊं ये तितुकें घ्यावें ।

अधिकारासारिखें चालावें । म्हणिजे बरें ॥ ३२ ॥

आवाहन विसर्जन । ऐसेंचि बोलिलें विधान ।

पूर्वपक्ष जाला येथून । सिद्धांत पुढें ॥ ३३ ॥

वेदांत सिद्धांत धादांत । प्रचित प्रमाण नेमस्त ।

पंचिकर्ण सांडून हित । वाक्यार्थपाहावा ॥ ३४ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे पिंडोत्पत्तिनिरूपणनाम
समास नववा ॥

समास दहावा : सिद्धांतनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

गगनीं अवघेंचि होत जातें । गगनाऐसें तगेना तें ।

निश्चलीं चंचल नाना तै । येणेचि न्यार्ये ॥ १ ॥

अंधार दाटला बळें वाटे गगन जालें काळें ।

रविकिर्णे तें पिवळें । सर्वेचि वाटे ॥ २ ॥

उदंड हिंव जेव्हां पडिले । गमे गगन थंड जालें

उष्ण झळें वळलें । ऐसें वाटे ॥ ३ ॥

ऐसें जें कांहीं वाटलें । तें तें जालें आणि गेलें ।

आकाशासारिखें तगलें । हें तो घडेना ॥ ४ ॥

उत्तम जाणिवेचा जिनस । समजोन पाहे सावकास ।

निराभास तें आकाश । भास मिथ्या ॥ ५ ॥

उदक पसरे वायो पसरे । आत्मा अत्यंतचि पसरे ।

तत्त्वं तत्व अवघेंचि पसरे । अंतर्दामी ॥ ६ ॥

चळतें आणि चळेना तें । अंतरीं अवघेंच कळतें ।

विवरणेंचि निवळतें । प्राणिमात्रासी ॥ ७ ॥

विवरतां विवरतां शेवटीं । निवृत्तिपदीं अखंड भेटी ।

जालियानें तुटी । होणार नाही ॥ ८ ॥

जेथें ज्ञानाचें होतें विज्ञान । आणि मनाचें होतें उन्मन ।

तत्त्वनिर्शनीं अनन्या विवेकें होतें ॥ ९ ॥

वडिलांस शोधून पाहिलें । तों चंचलाचें निश्चल जालें ।

देवभक्तपण गेलें । तये ठाडं ॥ १० ॥

ठाव म्हणतां पदार्थ नाहीं । पदार्थमात्र मुळीं नाहीं ।

जैसैं तैसैं बोलों कांहीं । कळावया ॥ ११ ॥

अज्ञानशक्ति निरसली । ज्ञानशक्ति मावळली ।

वृत्तिशून्येंकैसी जाली । स्थिती पाहा ॥ १२ ॥

मुख्य शक्तिपात तो ऐसा । नाहीं चंचलाचा वळसा ।

निवांतीं निवांत कैसा । निर्विकारी ॥ १३ ॥

चंचलाचीं विकार बालटें । तें चंचलचि जेथें आटे ।

चंचल निश्चल घनवटे । हें तों घडेना ॥ १४ ॥

माहावाक्याचा विचारु । तेथें संन्याशास अधिकारु ।

दैवीकृपेची जो नरु । तोहि विवरोन पाहे ॥ १५ ॥

संन्यासी म्हणजे शडन्यासी । विचारवंत सर्व संन्यासी ।

आपली करणी आपणासी । निश्चयेंसीं ॥ १६ ॥

जगदीश वोळ्यावरी । तेथें कोण अनुमान करी ।

आतां असो हें विचारी । विचर जाणती ॥ १७ ॥

जे जे विचारी समजले । ते ते निःसंग होऊन गेले ।

देहाभिमानी जे उरले । ते देहाभिमान रक्षिती ॥ १८ ॥

लक्षीं बैसले अलक्ष । उडोन गेला पूर्वपक्ष ।

हेतुरूपें अंतरसाक्ष । तोहि मावळला ॥ १९ ॥

आकाश आणि पाताळ । दोनी नामें अंतराळ ।

काळितां दृश्याचें चडळ । अखंड जालें ॥ २० ॥

तें तों अखंडचि आहे । मन उपाधी लक्षून पाहे ।

उपाधिनिरासें साहे । शब्द कैसा ॥ २१ ॥

शब्दपर कल्पनेपर । मन बुद्धि अगोचर ।

विचारें पाहावा विचार अंतर्यामीं ॥ २२ ॥

पाहातां पाहातां कळों येतें । कळलें तितुकें वेर्थ जातें ।

अवघड कैसें बोलावें तें । कोण्या प्रकारें ॥ २३ ॥

वाक्यार्थवाच्यांश शोधिला। अलक्षीं लक्ष्यांश बुडाला।

पुढें समजोन बोला। कोणीतरी ॥ २४ ॥

शाश्वतास शोधीत गेला। तेणें ज्ञानी साच जाला।

विकार सांडून मिळाला। निर्विकारीं ॥ २५ ॥

दुःस्वप्न उदंड देखिलें। जागें होतां लटिकें जालें।

पुन्हां जरी आठवलें। तरी तें मिथ्या ॥ २६ ॥

प्रारब्धयोगें देह असे। असे अथवा नासे।

विचार अंतरीं बैसे। चळेना ऐसा ॥ २७ ॥

बीज अग्नीनें भाजलें। त्याचें वाढणें खुंटलें।

ज्ञात्यास तैसे जालें। वासनाबीज ॥ २८ ॥

विचारें निश्चल जाली बुद्धि। बुद्धिपासीं कार्यसिद्धि।

पाहातां वडिलांची बुद्धि। निश्चलीं गेलीं ॥ २९ ॥

निश्चलास ध्यातो तो निश्चल। चंचलास ध्यातो तो चंचल।

भूतास ध्यातो तो केवल। भूत होये ॥ ३० ॥

जो पावला सेवटवरी। तयास हें कांहींच न करी।

अंतरिनिष्ठा बाजीगरी । तैसी माया ॥ ३१ ॥

मिथ्या ऐसैं कळों आलें । विचारणें सहळ जालें ।

अवघें भयेंचि उडालें । अकस्मात ॥ ३२ ॥

उपासनेचें उत्तिर्ण व्हावें । भक्तजणें वाढवावें ।

अंतरीं विवेकें उमजावें । सकळ कांहीं ॥ ३३ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सिद्धांतरुपणनाम समास
दहावा ॥

॥ दशक पंधरावा समाप्त ॥
